

СССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ФИЛИАЛЫ
ТИЛ, АДАБИЯТ ЖАНА ТАРИХ ИНСТИТУТУ

ПРОЕКТ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИ ОРФОГРАФИЯСЫ.

Түзүүчүлөр: Х. Карасаев
Ю. Яншансин

1948 ж.

ПРОЕКТ

О Р Ф О Г Р А Ф И Я КИРГИЗСКОГО ЯЗЫКА

Составители: Х. Карасаев
Ю. Яншансин

Ответственный редактор проф. К. К. Юдахин

Подписано к печати 29/1-48 г. Печатных листов 1
зак. № 958 Тираж 350 Д-00108

г. Фрунзе, типография КиргФАН

БАШКЫ СӨЗ

Республикабыздын социалисттик улуу курулушунун дүркүрөп өсүшү менен катар, биздин адабий тилибиз да күн санап өсүүдө. Бул өсүш сөзсүз кыргыз орфографиясынын кээ бир эрежелерин толуктоону, кээ бир эрежелерин өзгөртүүнү же алып таштоону талап кылып отурат.

Ушу күнгө чейин колдонуп келген орфографиябыздын эрежелери 1941-жылы 12-сентябрда Кыргызстан Жогорку Советинин Президиуму тарабынан бекитилген болчу. Андан бери алты жыл өттү. Тажрыйбада колдонуунун натыйжасында орфографиябыздын кээ бир айрым кемчиликтери билине баштады.

Мына ошондуктан газетада, илимий чогулуштарда кенири талкуулоолор ачылды. Жер-жерлердеги окутуучулардан, газета кызматкерлеринен толуп жаткан сунуштар келди. Ал сунуштар эрежелерди кайрадан кароодо бир топ колкабыш кылды.

Мына ошонун натыйжасында, СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз Филиалынын Тил, Адабият жана Тарих Институтунун Тил Сектору жана Кыргыз Педагогика Институтунун Тил, Адабият Кафедрасы биргелешип, орфография эрежелерин кайтадан карап чыкты.

Мындагы негизги өзгөрүүлөр төмөнкүлөр:

1. Сөздүн аягындагы ичкертүү белгиси (*ь*), мүчө айкашканда, жазылбайт.

2. Эңчилүү аттарда баш тамгаларды жазуу эрежелери кенитилди.

3. Илик, табыш, чыгыш жөндөмө (*-ым, -ың*) мүчөлөрүнөн кийин айкашкандагы кыскарган формаларына жол берилди, маселен: *атамды—атамы, атамдан—атаман, атамдын—атамын, атаңды—атаңы, атаңдан—атаңан ж. б.*

4-чу мүчөсүнүн жазылышы тартипке салынды.

5. Татаал атоочтордун жана татаал этиштердин жазылыш эрежелери такталды.

6. Дефистин коюлуш орундары такталды.

Булардан башка да, орфография эрежелерине киргизилбеген, бирок орфография сөздүгүндө чечиле турган кээ бир маселелер эске алынышы керек.

Мисалы: а) кыргыз тилине башка тилдерден кирип калган: *лайык, лакап, ракмат, руксат, леген, рыскы* сыяктуу, *л, р* менен башталган сөздөрдүн башына тиешелүү үндүү кошулуп, *тилибиздин тыбыш өзгөчөлүгүнө багындырылып, ылайык, ылакап, ыракмат, уруксат, илеген, ырыскы*, деп жазылат;

б) көп учурларда *н* менен башталган: *найза, Нарын, нөшөр, наадан* сыяктуу сөздөрдүн башкы *н* тыбышы түшүп, *айза, Арын, өшөр, аадан* болуп айтыла берет. бирок жазууда *н* тыбышынын түшүп калышына, айрым учурларда гана болбосо, жол коюлбайт;

в) булардан башка: *дарыя, жарыя, карыя, пыяз* сыяктуу сөздөрдө, кээде *ы* менен, кээде *и* менен жазылып келген. Эми көбүнчө *ы* жазылышы керек;

г) башка тилдерден кирген *п, х*—кээде *п*, кээде *б* жана кээде *к*, кээде *х* менен жазылып келген: *падыш, пайда, паланча, палоо, пул, пейил, ыракмат, тарык, макаббат, бакча* сыяктуу сөздөр, көбүнчө *п* жана *к* менен жазылышы талап кылынат.

Булардан башка да, орфография эрежелерине кирбей калган, орфография сөздүгү аркылуу чечиле турган кээ бир майда-барат маселелер бар, аларды жаны орфография сөздүгүнөн караш керек.

Эрежелер жыйнагын жана сөздүктү жазуу менен эле иш бүтө калбайт. Маселе ошол түзүлгөн эрежелерди иш жүзүнө ашырууда.

1. КЫРГЫЗ АЛФАВИТИ.

§ 1. Кыргыз алфавитиндеги тамгалардын составы, ирети жана аттары төмөнкү түрдө болот:

№№ тарти- би	Тамгалар	Тамгалардын аттары
1	Аа	а
2	Бб	бэ
3	Вв	вэ
4	Гг	гэ
5	Дд	дэ
6	Ее	йэ
7	Ёё	йо
8	Жж	жэ
9	Зз	зэ
10	Ии	и
11	Ий	й
12	Кк	ка
13	Лл	эл
14	Мм	эм
15	Нн	эн
16	Нн	эң
17	Оо	о
18	Өө	ө
19	Пп	пэ
20	Рр	эр
21	Сс	эс
22	Тт	тэ
23	Уу	у
24	Үү	ү
25	Фф	эф
26	Хх	ха
27	Цц	цэ
28	Чч	чэ
29	Шш	ша
30	Щщ	ша
31	Ъъ	ажыратуу белгиси
32	Ыы	ы
33	Ьь	ичкертүү белгиси
34	Ээ	э
35	Юю	йу
36	Яя	йя

Эскертүүлөр. 1) Кыргыз алфавитинин катар тартиби орустуку менен бирдей кала берет да, *н*-дин катарына *ң*, *о*-нун катарына *ө*, *у*-нун катарына *ү* коюлат.

2) Тамгалар цифралык мааниде колдонгондо *ң*, *ө*, *ү* эсепке алынбайт (түшүп калат).

§ 2. Айрым тамгаларды колдонуу төмөнкү эрежелерге багынат:

1. *е*, *ё*, *ю* жана *я* тамгалары сөздүн башында, үндүүлөрдөн кийин жана ажыратуу (*э*, *ь*) белгилеринен кийин йоттошкон *э*, *о*, *у*, *а* тыбыштарын (башкача айтканда, *йэ*, *йо*, *йу*, *йа* тыбыштарын) берет.

Мисалы: *Елена*, *Емельян*, *съезд*, *киет*, *ёлка*, *коёт*, *аяк*, *союз*, *ядро* ж. б.

Эскертүү. *э* тамгасы, сөздүн башында жана үндүүлөрдөн кийин, *э* түрүндө колдонулат, мисалы: *эки*, *аэроплан* ж. б.

2. *ж* тамгасы орус тилинен кирген сөздөрдө орусча окулат. Мисалы: *Жуковский*, *жюри*, *журнал* ж. б.

3. *щ* жана *ц* тамгалары орус тили аркылуу кирген сөздөрдө колдонулат. Мисалы: *Щедрин*, *Цеткин*, *цемент*, *облигация* ж. б.

4. *э* (ажыратуу белгиси) жана *ь* (ичкертүү белгиси) кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген сөздөрдө колдонулат. Мисалы: *съезд*, *батальон*, *объект* ж. б.

Ичкертүү белгиси (*ь*) эки түрдүү мааниде колдонулат:

а) ажыратуу белгиси катарында, мисалы: *почтальон*, *Емельян* сыяктуу сөздөрдө;

б) ичкертүү белгиси катарында, мисалы: *Горький*, *декабрь* сыяктуу сөздөрдө.

§ 3. Созулма үндүүлөр бир тамганын эки ирет жазылышы аркылуу берилет. Мисалы: *аары*, *ээр*, *бирөө*, *алуу*, *тирүү* ж. б.

Созулма *оо* жана *өө* тамгаларынын *й* тамгасы менен айкалышы төмөнкүчө берилет:

а) *йоо*, *йуу* тыбыштарынын айкалыштары *ёо*, *юу* аркылуу берилет: *таёо*, *боёо*, *аёо*, *коюу*, *союу*, *аюу*, *чоюу* ж. б.

б) *йөө*, *йүү* тыбыштарынын айкалыштары ушул өз түрүндө берилет: *күйөө*, *күйүү* ж. б.

Эскертүү. Катары менен жазылган *ее* тамгасы созулма *ээ*-ни берүү үчүн колдонулбайт, *ее*

тамгаларынын айкалыштары эйэ ордуна колдонулат, мисалы: *Бейшекеев, Макеева, Чакеев, Абдыкеев, кекеей, селдеет ж. б.*

§ 4. Баш тамгалар төмөнкү учурларда жазылат:

1. Сүйлөмдүн башында (точка, суроо, илеп белгилеринен кийин) чоң тамга жазылат.

Мисалы: *Колхозчулар эгин айдап бүттү. Мал жайлоого чыкты. Айран, кымыз көбөйдү.*

— *Абдылда жайлоодон келдиби?*

— *Ооба, Абдылда жайлоодон келди.*

2. Эки точкадан кийин, бөтөн сүйлөм башталса, чоң тамга менен жазылат.

Мисалы: *Ленин өзүнүн сөзүндө: „Окуу, окуу жана окуу“—деген.*

3. Бирдин ар бир жолу баш тамга менен башталат.

Мисалы:

Баатырдык, эрдик - жүрөктө,

Балбандын күчү—билекте,

Кулпунуп туурда таранса,

Куштун көркү—түлөктө.

4. Бир нече сөздөн турган кишиге, айбанга, затка коюлган энчилүү аттар, бирге жазылып, башы чоң тамга менен башталат.

Мисалы: *Абдылдабек, Ашыраалы Тайбуурул, Алгара, Аккула, Койчагыр ж. б.*

Эскертүү. Сүйлөмдүн башында жана энчилүү аттардын башында, созулма үндүүлөрдүн биринчиси чоң тамга менен, экинчиси кичине тамга менен жазылат, мисалы: *Ээр, Аалы ж. б.*

5. Бир же бир нече сөздөн түзүлгөн географиялык аттардын ар кайсысы чоң тамга менен башталат (§21 кара).

Мисалы: *Советтер Союзу, Алай, Алматы, Ташкент, Казан, Самаркан, Ысык-Көл, Кара-Деңиз, Ак-Деңиз, Сыр-Дарыя, Ала-Тоо, Чоң-Сары-Булак, Жалал-Абад ж. б.*

6. Бир же бир нече сөздөн турган планеталардын аттары чоң тамга менен башталып жазылат (§ 21 кара).

Мисалы: *Марс, Үркөр, Чолпон, Сары-Жылдыз ж. б.*

Эскертүү. Күндүн, айдын аттары кичине тамга менен жазылат: *ишемби, жекшемби, дүйшемби, январь, март, жалган куран, чын куран, бугу ж. б.*

7. Китептин, газеталардын, журналдардын, кол жазмалардын, чыгармалардын аттары бир же бир нече сөздөн турса, биринчиси чоң тамга менен, калгандары кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: „Ленинизм маселелери“, „Болот кантип курчуду“, „Эки жаш“, „Узак жол“, „Правда“, „Ленинчил жаш“.

Эскертүү. „Кызыл Кыргызстан“, „Советская Киргизия“, „Советтик Кыргызстан“ сыяктуу газета, журналдардын аттарынын ичинде учураган энчилүү аттар (Кыргызстан, Киргизия) өзүнөн өзү чоң тамга менен жазылат.

8. Энчиленип айтылган мекеменин аттары, окуянын аттары чоң тамга менен башталып жазылат.

Мисалы: Социалисттик Улуу Октябрь Революциясы, Кыргыз ССРнин Министрлер Совети, Кыргызстан Мамлекеттик Педагогика Институту, Ата Мекендик Согуш ж. б.

Эскертүүлөр. 1) Эгер бул аттар энчиленбестен жалпы айтылса, кичине тамга менен жазылат: министрлер совети, агартуу министрствосу, педагогика институту ж. б.

2) Эгер энчилүү аттарга *-лык, -чы, -чыл* айкашса, кичине тамга менен жазылат. Мисалы: лениндик-сталиндик партия, ленинчил жаштар, ала-тоолук эл, москвалык, стахановчу ж. б.

9. Башкы тамгалары алынып, кыскартылган татаал сөздөрдүн бардыгы чоң тамга менен жазылат: ВКП(б), СССР, РСФСР, ВЛКСМ, МТС ж. б.

Эскертүүлөр. 1) Кыскартылган жана тырмакчага алынган сөздөргө мүчө айкашканда, мүчө уңгунун аягындагы үндүүгө карай ээрчип өзгөрөт: „Правданын“, „Известиянын“, СССРдин, ВКП(б)-нин ж. б.

2) Бир нече сөздүн башкы муундары алынып кыскартылган сөздөрдүн биринчиси гана чоң тамга менен жазылат: Кыргызмамбас ж. б.

II. УҢГУ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ.

§ 5. Кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген терминдер орус орфографиясы боюнча жазылат.

Мисалы: коммунист, социалист, коммунизм,

транспорт, коммуна, колхоз, совет, совхоз, звено, генерал, офицер, киловатт, килограмм, секретарь, лагерь, нефть, митинг, акт, электрификация ж. б.

Эскертүүлөр. 1) Пункт, участок, суд, посёлок—кыргыздын адабий тилинде пункут, участка, сот, посёлка болуп алынат.

2) Кыргызстандын аймагынан тышкары жер, суу, шаар, эл аттары орус орфографиясы боюнча жазылат, мисалы: *Минск, Урал, Красноводск ж. б.*

3) Илгертен кыргыз тилине сиңип кеткен шаар аттары кыргызча айтылышынча жазылат: *Ташкен, Самаркан, Кокон, Маргалаң, Казан, Алматы, Кашкар, Кулжа, Турпан ж. б.*

§ 6. Кыргыз тилине башка тилдерден кирип, кыргыз тилине сиңип калган сөздөрдү эки түрдө жазылышына жол коюлат: *стол—үстөл, бутылка—бөтөлкө, карандаш—карындаш, кровать—керебет, сапалык—салык*

§ 7. Көмөкчү сөздөр, байламталар (*өтө, ар, эч, дагы, алда, ого, эле, да, го*) негизги сөздөн бөлүнүп, өзүнчө жазылат. Мисалы: *өтө чоң, ар дайым, эч кандай, ал дагы айтты, алда качан, ого бетер, бар эле, мен да көрдүм, ал келди го.*

Эскертүү. *эткеке, эчтеме, бирдеме, бирдеңке, ардеме* деген сөздөр бирге жазылат.

§ 8. Шилтеме ат атоочтордун эки түрү тең колдонулат.

Мисалы: *а—ал, бу—бул, тиги—тигил, ушу—ушул, ошо—ошол.*

§ 9. Кыргыздын төл сөздөрүндөгү жана башка тилдерден кирип, эчак сиңип кеткен сөздөрдөгү кээде *в*, кээде *б* болуп келген сөздөр мындан ары *б* тыбышы аркылуу жазылат: *аба, убакыт, абал, шибер, тубар, кабар ж. б.*

§ 10. Төмөнкү жети сөз мындан ары мындай жазылат: *саясы, табигы, тарыкы, адаби, дини, илими, мадани.*

§ 11. *х* тамгасы, орус тили аркалуу кирген сөздөрдөн башка, *пахта, сахна* жана кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдө колдонулат.

Мисалы: *ах! ох! төх! бах!* ж. б.

§ 12. Аягы үндүү менен бүткөн сөздөн кийин башы үндүү менен башталган сөз катар келгенде, экөөнүн тең үндүүсү сакталат.

Мисалы: карат эмес, кара ат; жалпыш эмес, жалпы иш; карөгүз эмес, кара өгүз ж. б.

III. ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ.

§ 13. Эки сөздөн биригип, бир маани берген же бир нерсенин атын билдирген татаал атоочтордун бардыгы тең, эгер ал сөздөрдүн ар кайсынысынын тең өзүнчө мааниси жоголбогон болсо, бөлөк жазылат, араларына эч белги коюлбайт.

Мисалы: жол башчы, бүткүл союздук, башкы командачы, кол башчы, ээн баш, музоо баш, темир жол, аяк кап, сары май, аюу кулак, каз тамак, марал кулак, ак мыя, ат кулак, ак куу ж. б.

§ 14. Эки сөздөн куралыц, бир маани билдирген татаал атоочтордун бири маанисин жойгон болсо, кошулуп жазылат, ээрчишүү законуна багындырылат.

Мисалы: селсаяк, томаяк, меңдубана, сылан-короз, кагелес, кызылгат, сайгашка, сөөлжсан, ча-лагайым, сокпилек, жарганат, кашкулак, кожогат, сайгүлүк, чаржайыт ж. б.

§ 15. Аягы чакчыл а, й менен бүткөн негизги этиштерге көмөкчү болуп айтылчу (ал, ат, отур, түш, кел, бар, бер, кал, сал, кой, кет сыяктуу) этиштердин бардыгы да негизги этиштен айрым жазылат.

Мисалы: кала албады, бара түш, бара кел, бара бер, айта бар, айта кал, иштей сал, биле көр, бара кой, бара кет, айта отур, айта тур, бара жат, сүйлөй жат, биле тур ж. б.

Эскертүү. Жат деген көмөкчү этиштин кыскарган түрү (ат) негизги этишке кошулуп жазылат, мисалы: баратат, келатат, бараттым, келаттым.

§ 16. Аягы чакчыл-ып менен бүткөн негизги этиштерге көмөкчү болуп айтылчу (жат, ал, кел, бар, бер, сал, көр, кой, ий сыяктуу) этиштердин бардыгы да негизги этиштерден айрым жазылат.

Мисалы: айтып жатат, айтып ал, барып кал, көрүп бер, айтып бар, иштеп сал, санап көр, билип кой, айтып кет, айтып отур, айтып тур, жазып ий, окуп жибер ж. б.

§ 17. Түстү билдирүүчү эки сөздөн түзүлгөн сын сөздөр дайыма бирге жазылат да, ээрчишүү законуна багынат.

Мисалы: агала, көгала, кызылала, карала, торала, бозала, чаарала, акпоз, көкпоз, карабоз, аккула, карагөк, аксары, карагер, каратору, кызылгүрөң, бозгашка, көккашка, карагашка ж. б.

§ 18. Шилтеме ат атоочтор менен кошулуп айтылчу, этип менен аякталган сөздөр адабий тилде кыскарган эки формасы алынат.

Мисалы: анетип—антип, мунетип—минтип, тигинетип—тигиптип, ошенетип—ошентип ж. б.

§ 19. Эки сөздөн кыскарып, бир сөзгө айланып кеткен сөздөрдүн бардык түрү тең колдонулат.

Мисалы: бу жак—быяк, тиги жак—тыяк, ушул жер—ушер, кайсы жер—кайсер—каер, кайсы жак—кайсак—каяк, калып бар—алпар—анар ж. б.

§ 20. Эки жана андан көп сөздөрдөн түзүлгөн энчилүү аттар төмөнкүдөй жазылат:

1. Кишиге, айбанга, затка коюлган энчилүү аттар, эки сөздөн куралган болсо, бөлүнбөстөн биринчи сөзү баш тамга менен башталып, бирге жазылат.

Мисалы: Акматбек, Алымкан, Кубанычбек, Турсунаалы, Молдобасан, Абдылдабек, Баратакун, Ысмайылакун, Жеңижок, Сарала, Алгара, Тайбуурул, Аккула, Карткүрөң, Аккелте, Койчагыр ж. б.

Эскертүү. Өз аты менен катар ылакап катарында колдонулуп кеткен энчилүү аттар, эки сөздөн куралган болсо, бөлөк жазылат да, экөө тең чоң тамга менен башталат, мисалы: Тоголок Молдо, Кылыч Молдо, Молдо Кылыч, Кара Ырчы, Балык Ооз.

2. Кыргызстандын өз аймагындагы эки же андан көп сөздөрдөн куралган жер, суу, шаар аттары бөлөк жана чоң тамга менен жазылып, араларына дефис коюлат.

Мисалы: Ат-Баши, Кара-Балта, Ак-Суу, Майда-Адыр, Чоң-Сары-Булак, Бел-Ак-Таш, Кең-Суу, Жети-Өзүз, Ак-Ой, Тору-Айгыр, Кум-Бел, Чолпон-Ата, Жалал-Абад, Жаңы-Жол, Кызыл-Михнат, Янги-Турмуш, Ак-Чий-Кара-Суу, Чет-Келте-Бүк-Ашуу ж. б.

Эскертүүлөр. 1) Тянь-Шань мындан ары Тяньшан болуп жазылат.

2) Кыргызстандын түштүгүндөгү жер, суу, шаар аттары ошол жердеги элдин айтышына карап жазылат: *Яңы-Ёл, Яңы-Гайрат, Яңы-Пахта, Кызыл-Михнат* ж. б.

3) Кыргызстандын территориясындагы орус кыштактарынын, колхоздорунун аттары өзгөртүлбөстөн орус орфографиясы боюнча жазылат: *Покровка, Ивановка, „Красный пахарь“, „Красное поле“, „Красный партизан“* ж. б.

§ 21. Дефис төмөнкү орундарда колдонулат:

1. Кош сөздөрдүн арасына коюлат.

Мисалы: *бала-бакыра, эңги-деңги, кемпир-кесек, олбуй-солбуй, айыл-апа, ыйкы-тыйкы, катын-калач, уйгу-туйгу, кепе-сепе, опур-топур, апан-тапан, олку-солку* ж. б.

2. Бир нече кайталанган сөздүн ортосуна коюлат.

Мисалы: *чың-чың-чың чыгат, чыңырып үнү бек чыгат. Маң-маң-маң баскан... муун-муун-муунчак..., бат-бат, чоң-чоң* ж. б.

3. Карама-каршы түшүнүктү берүүчү эки сөздүн арасына коюлат.

Мисалы: *кирген-чыккан, жакшы-жаман, карама-каршы, оң-тетири, уккан-көргөн, алчы-таа, ай-га-күнгө, жай-кышы, эртели-кеч, асты-үстү, чоң-качине, улуу-кичүү, түн-күн, алым-берим, келим-кетим, жаш-кары, ичке-жөөн, ой-тоо, утуру-тетри, аркы-терки, өөдө-төмөн, өөдө-ылдый, маңдай-тескей, аркы-берки, эртең-бүгүн, күңгөй-тескей, алды-арты, илгери-кийин, анда-мында, анча-мынча, андан-мындан, ысык-суук* ж. б.

4. Маанилеш сөздөрдүн арасына коюлат.

Мисалы: *кызарып-татарып, чыр-чатак, ирик-чирик, эндик-уна, айкын-ачык, коога-чатак, кайгы-дарт, күйүп-жанып, эсен-аман, соо-саламат, кучкубат, аман-эсен, ал-абал, айыл-кыштак, айран-таң, кеп-сөз, шаан-иөөкөт, акыл-насаат* ж. б.

5. Эки сөздөн түзүлгөн чамалама сандардын арасына коюлат.

Мисалы: *беш-алтоо, он-он беш, отуз-кырк, кырк-элүү* ж. б.

6. Жамдап айтылуучу сөздөрдүн арасына коюлат.

Мисалы: *айыл-чарба, завод-фабрикалар, өнөр-жай, ок-дары, оруу-жыюу, кыз-келин, кемпир-чал,*

эл-журт, ~~ампер-саат~~ ата-эне, ага-ини, ата-баба, өрдөк-чүрөк, ~~казан-аяк~~, керней-сурнай, айгыр-ат, дөө-пери, эт-май, ага-тууган, эже-карындаш, қанат-куйрук, курал-жарак ж. б.

7. Иреттик сандан кийин коюлат.

Мисалы: 5-жыл, 10-класс, № 1-басмакана ж. б.

Эскертүү. Рим цифрасынан кийин дефис коюлбайт.

мисалы: V глава, XIX кылым.

8. Күчөткүчтөрдөн кийин коюлат.

Мисалы: кап-кара, кып-кызыл, чоп-чоң, жап-жакын, оп-оңой, мап-майда, кип-кичине ж. б.

9. Татаал жер-суу аттарынын арасына коюлат.

Мисалы: Чоң-Сары-Булак, Бел-Ак-Таш, Кум-Бел, Ак-Ой, Сары-Жылдыз (планета), Керген-Саба (планета) ж. б.

IV. МҮЧӨ АЙКАШКАН УНГУ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ.

§ 22. Аягы ичкертүү белгиси (ь) менен бүткөн сөздөргө кыргызча мүчө айкашпай, унгу түрүндө турганда, ичкертүү белгиси толук сакталат да, мүчө айкашканда ичкертүү белгиси жазылбайт.

Мисалы: секретарь—секретарга, секретары; контроль—контролго, контролю, контролдук; мораль—моралга, моралы; Гоголь—Гоголдон; роль—ролдон; Кремль—Кремлге.

§ 23. Аягы ск, кт, фт, нг, мн, лм, нк менен бүткөн сөздөрдөн кийин мүчө айкашканда мүчө менен унгунын ортосуна тиешелүү үндүү тыбыш кошулуп жазылат.

Мисалы: акт—актыдан, факт—фактыдан, проект—проектиде, митинг—митингиге, гимн—гимниден, банк—банкага, танк—танкага, Минск—Минскиге, Свердловск—Свердловскиге, Смоленск—Смоленскиге, Красноармейск—Красноармейскиге, Красноводск—Красноводскиге ж. б.

Эскертүү. Аягы тт, лп, сс менен бүткөн сөздөргө, кыргызча мүчө айкашканда, үч окшош үнсүз жазылбайт, мисалы: киловатт—киловаттан, прогресс—прогрессиз, класс—классыз, грип —гриппи?

§ 24. Аягы *п, к* тыбыштары менен бүткөн, орус тили аркылуу кирген сөздөргө мүчө айкашканда жана кыргыздын төл сөздөрүндөй аяккы тыбышы жумшарат.

Мисалы: *ток—тогу, тип—тиби, шуруп—шугубу.*

§ 25. Аягы *й* тамгасы менен бүткөн унгу сөздөргө башы *э, а, о, у* менен башталган мүчөлөр айкашканда *йэ, йа, йо, йу*, түрлөрү *е, н, ё, ю* аркылуу берилет.

Мисалы: *той—тоют, кий—киебиз, сай—саят, той—тоёт.*

§ 26. Эки муундан түзүлгөн жана аяккы муундарында кууш үндүүлөрдөн *ы, и, у* тыбыштары болгон кээ бир унгулар, таандык мүчөлөр менен айкашканда, унгунын аяккы муунундагы кууш үндүү кыскарып да, кыскарбай да, эки түрдүү айтылат. Жазууда эки түрү тең колдонулат: *кийим+и—кийими, кийми; айыл+ы—айылы, айлы; тыйын+ы—тыйыны, тыйны; оюн+у—оюну, ойну.*

§ 27. Аягы *м* же *п* менен бүткөн этиштерге-*ып* мүчөсү айкашканда алар угулушунча жазылат: *чап+ып—чаап; эм+ип—ээмп; там+ып—таамп.*

§ 28. Унгу сөздөрдүн жазылыштарында (үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн) артка ээрчиши законуна жол берилбейт.

Мисалы;	жазылат	жазылбайт
	<i>экөө</i>	<i>өкөө</i>
	<i>чачтуу</i>	<i>чаштуу</i>
	<i>нанга</i>	<i>наңга</i>
	<i>тузсуз</i>	<i>туссуз.</i>

V. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МҮЧӨЛӨРДҮН ЖАЗЫЛУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ.

§ 29. Кыргыз тилине парсы тилинен кирген *бей-, на-* мүчөлөр унгу сөздөргө кошулуу жазылат.

Мисалы: *бейпул, бейакыл, натуура, бейкаруу, бейтааныш, наинсап, бейкут, бейона, бейбак, бейчара.*

§ 30. Парсы тилинен кирген: *-кер, -корок, -кор, -кана, -пороз, -поз, -кеч, -(кеш), -пөөш, -көй* сыяктуулар жана кыргыз тилиндеги: *-тай, -эк, -кей* сыяктуу кербез мүчөлөр бирге жазылат.

11 - 2000

Мисалы: адылкеч, соодагер, күнөөкөр, мүнүшкер, кылмышкер, жумушкер, айлакер, убаракер, сүткор, жемкор, камкор, билимпоз, оюнпоз, арам-пөөш, ачкорок, чайкорок, китепкана, жатаккана, уйкана, малкана, акетай, чалмакей, айныкей, тамжасоо кыргыек, коёнек, тамашакөй.

§ 31. Кишинин энчилүү аттарына жана кайсы бир сөздөргө кошулуп айтылуучу: -ке, -кен, -иш, -кеш, -най, -кенай сыяктуу мүчөлөр, унгулардын бузулушуна карабастан, кошулуп жазылат.

Мисалы: Болот—Боке, Садык—Саке, Өмүр—Өмүке, Бүбүкан—Бүкен, Сонумкан—Сокен, Азиз—Азинай, Бурул—Букенай, Темиркул—Темиш.

§ 32. Кыргыз тилинде: сөрөй, сымал, сымак, чалыш, чакты сыяктуу, азырынча мүчө болуп жетпеген, сенек сөздөр өзүнчө айрым жазылат.

Мисалы: киши сымал, адам сымак, он чакты, жинди чалыш, келесоо чалыш, ага сөрөй, ини сөрөй.

§ 33. Күдүк маанини билдирүүчү -дыр мүчөсү, дайым унгу сөздөргө кошулуп жазылып, ээрчишүү законуна багындырылат.

Мисалы: кимгедир, эмнегедир, кандайдыр, болгондур, билгендир, көргөндүр.

§ 34. -оо, -өө, -уу, -үү, -луу, -лүү, -ыраак, -ирээк, -ураак, -үрөөк мүчөлөрү созулма үндүүлөр менен жазылат.

Мисалы: алтоо, бешөө, жазуу, кийүү, айлуу, үйлүү, жакшыраак, ичкерээк, чоңураак, көгүрөөк ж. б.

§ 35. -чу мүчөсү атооч катарында колдонгондо: -уучу, -үүчү, -оочу, -өөчү түрүндө жазылат. Мисалы: Жоомарт—күчтүү жазуучу. Асан, Жанаалы—жакшы окуучу. Абыл—тажрыйбалуу тергөөчү. Жайлоочулар жакага түштү. Жаңдоочу кийик аттырат.

Этиш маанисинде колдонулган сөздөрдө -чу, -чү мүчөсү этиштин унгусуна айкашат. Мисалы: Былтыр жайлоочулар Сары-Кырда жайлачу. Жазуучу Жоомарт көбүнчө ыр жазчу эле. Тергөөчү Асан ишти мыкты тергечү эле.

§ 36. Кыргыз тилиндеги -тан, -тадан мүчөсүнүн бардык варианттарына жазууда жол берилет.

Мисалы: азыртан—азыртадан, эмитен—эмитеден, былтыртан—былтыртадан, баятан—баятадан.

§ 37. Таандык-гы, -кы мүчөсү сөзгө айкашканда сөз-

дүн айтылышына карай эки түрдө (башкы тыбышы жумшарып да, каткалаң түрдө да) колдонулат.

Мисалы: кечеки—кечеги, качанкы—качангы күндөкү—күндөгү, баякы—баягы ж. б.

Эскертүү. Суроо мүчөсү—*бы* айкашкан сөздөрдөн сон, *эле, экен, эйм* келсе, *-бы* мүчөсү унгудан бөлүнүп, жардамчы сөздөргө кошулуп жазылат. Суроо мүчөнүн аягындагы *ы* түшүп калат, мисалы: *барбы экен?—бар бекен? барбы эле?—бар беле? келген бейм.*

§ 38. Таандык мүчөлөр-*ым, -ың* менен бүткөн атоочторго илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөр айкашканда, анын мүчөлөрү эки формада колдонулат.

1. Негизги жөн. *атым, атың.*
2. Илик жөн. *атымдын, атыңдын, атымын, атыңын.*
3. Табыш жөн. *атымды, атыңды, атымы, атыңы.*
4. Чыгыш жөн. *атымдан, атыңдан, атыман, атыңан.*

§ 39. Аягы *р* тыбышы менен бүткөн сөздөрдүн бардыгына-*лык, -луу* мүчөлөрү айкашканда-*дык, -дик, -дук, -дук, -дуу, -дүү* түрүндө гана жазылат.

Мисалы: *бардык, шаардык, жердик, эрдик, зордук, түрдүү, жердүү, кардуу.*

Атымдан - атыман
Экенинен - жемин.